

PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH
DLA RZEŹBY Z GROBOWCEM
CAROLINY SOPHIE ELISABETH ADAMY
NA CMENTARZU KOMUNALNYM W MIĘDZYBORZU
Nr rejestru zabytków B / 2314 z dnia 31.07. 2013 r.

Autorka programu:
Elżbieta Grabarczyk
Pl. Wolności 9a / I / 3,
50 – 071 Wrocław.

Wrocław marzec 2015 r.

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW
WE WROCŁAWIU
ZAL. NR ..... 1 ..... do pisma, przedstawienia, decyzji
WP. 503.1.2015.NN dnia ... 11.05.2015r.

PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH
PRZY RZEŹBIE NAGROBNEJ I GROBOWCU
CAROLINY SOPHIE ELISABETH ADAMY
NA CMENTARZU KOMUNALNYM W MIĘDZYBORZU

I. OPIS OBIEKTU.

Grobowiec składa się ze sklepionej kolebką krypty, murowanej, zagłębionej w ziemi, na zewnątrz niskie na ok. 0,5 m ściany nakryte dwuspadowym dachem. W ścianach szczytowych znajdowały się otwory; od strony północnej prawdopodobnie otwór w formie krzyża łacińskiego – tak jak w zachowanym sąsiednim grobowcu, od południa niewielki, prostokątny, osłonięty kratą otwór wentylacyjny. Prawdopodobnie od strony wschodniej również znajdował się otwór wentylacyjny, od strony zachodniej ściana krypty jest wspólna dla krypty, nakrytej niskim dachem pulpitem z spadkiem na zachodnią stronę, która przylega do krypty rodziny Adamy. Krypta przylegająca jest nieco niższa, zajmuje prostokątną sąsiednią kwaterę o tej samej długości i zbliżonej szerokości. Wewnątrz krypty rodziny Adamy umieszczone były trumny zmarłych – prawdopodobnie drewniane z cynowymi lub cynkowymi obudowami wiek lub tylko ozdobami na wiekach. Ze względu na stopień dewastacji trudno określić ilość trumien, prawdopodobnie w krypcie pochowano trzy osoby. Ściany krypty były otynkowane zatartym gładko tynkiem wapienno - cementowym. Dach nad kryptą pokrywała dachówka, prawdopodobnie glazurowana karpiówka, ułożona w koronkę (analogicznie jak w zachowanym obok grobowcu). Grobowce typu niskich piwnicznych budowli były dość popularne w Wielkopolsce w XVIII i pocz. XIX w. Grobowiec rodu Adamy połączony jest ścianą szczytową z pomnikiem nagrobnym Caroliny Sophie Elisabeth Adamy. Ściana ta wyciągnięta jest w górę ponad dach krypty, ze względu na swoje funkcje jest też znacznie grubsza od pozostałych ścian krypty. Pomnik przybiera formę dość wysokiego, otynkowanego muru, w którym wyodrębniono niską partię cokołową, oddzieloną niewielkim profilowanym gzymsem, powyżej gładka ściana z płytą inskrypcyjną w prostokątnej płycinie; całość ujęta dwoma płaskimi pilastrami i zwieńczona profilowanym gzymsem, gierowanym nad pilastrami. Nad gzymsem, pośrodku na niewysokim murowanym cokole z prostą płyciną - umieszczono rzeźbę siedzącej kobiety – alegorię Wiary. Po bokach nad pilastrami znajdowały się dwa kamienne wazy. Inskrypcja na pomniku umieszczona jest na piaskowcowej płycie, pisana majuskułową kapitałą. Płycina z inskrypcją obwiedziona profilowaną ramą. Treść inskrypcji następująca: *HIER SCHLAFT EIN GUTES MADGEN / UND DIE HOFNUNG IHRER AELTERN / CAROLINA SOPHIA ELISABETH ADAMY/ GEBOHREN D. 20. JANUAR 1786 / GESTORBEN D. 16. AUGUST 1802.* Rzeźba

alegoryczna przedstawia siedzącą kobietę, ubraną w długą suknię, lewa ręka wsparta na księdze, prawa wzniesiona ku górze trzymała krzyż i krawędź szaty. Twarz zwrócona w kierunku krzyża, na głowie welon. Wazony ujmujące figurę miały formę klasyczną, dość popularną w obiektach klasycystycznych: brzuśce gładkie z kanelowaną podstawą i nogą. Stopa prawdopodobnie ozdobiona profilem. Nakrywy wazonów u dołu zdobione ornamentem, prawdopodobnie jajownikiem. Gładka część brzuśca opasana dwiema girlandami draperii. Wazony ustawione były na dość grubych kostkach, które prawdopodobnie miały spełniać również funkcję zadaszania muru. Zarówno grobowiec jak i pomnik będący jego częścią pierwotnie otoczone były kutym, stalowym ogrodzeniem.

Wymiary obiektu: podstawa rzeźby – 1,58 m x 0,52m; wysokość rzeźby 1,18 m.

Wymiary podstawy krypty: 2,90 x 3,40. Wymiary ściany pomnika nagrobnego: 2,84 x 3,60m + nadbudówka pod rzeźbą 0,7 m x 2,20 m.

II. OPIS STANU ZACHOWANIA.

Wszystkie elementy grobowca i pomnika są w bardzo złym stanie. Krypta ma zachowane sklepienie. Ściana północna krypty została częściowo zburzona. Część cegieł i gruzu wpadła do wnętrza krypty. Trumny we wnętrzu zdewastowane, częściowo rozbite. Do wnętrza krypty powrzucono śmieci. Teren wokół krypty porośnięty trawą, mchami, płożącym się bluszczem i krzewami samosiejkami. Między nimi liczne porozrzucone bloki piaskowca, które kiedyś otaczały kwatery grobów. Ściany i zadaszanie krypty porośnięte różnymi odmianami zimozielonego bluszczu. Na ścianach nie zachowała się większość tynków. Na zadaszaniu brak pokrycia z dachówek, nieliczne fragmenty można znaleźć w gruzie dookoła krypty. Dach krypty pokrywa naniesiona ziemia, liście, płożące się bluszcze, na szczycie od strony północnej urósł duży krzew lilaka pospolitego. Cała konstrukcja jest w dużym stopniu naruszona, dużo cegieł luźnych, spoiny między cegłami wykruszone, tylko głębsze partie przy sklepieniu zachowały dawną formę. Przy narożniku południowo – wschodnim rośnie duży bluszcz drzewiasty, który pokrywa górne partie pomnika. Drugi bluszcz drzewiasty usytuowany jest przy zachodniej krawędzi pomnika między kryptami. Wewnątrz krypty widoczne nieliczne korzenie, przerastające mur. Inskrypcja w centralnej części pomnika jest prawie kompletna. Tablica piaskowcowa składa się z dwóch płyt – długiej płyty, poszerzonej przy zewnętrznej krawędzi wschodniej wąską płytą. Płyty spasowane były dość ciasno, prawie bez spoiny. Litery przy krawędziach płyt w miejscu łączenia uległy częściowemu wykruszeniu. Poza tym na powierzchni piaskowca widoczne są płytkie wyluszczenia, w przypadku wąskiej płyty również dość głębokie ubytki (prawdopodobnie pochodzenia mechanicznego) przy łączeniu płyt, duża płyta przy łączeniu ma pęknięty górny narożnik. Profilowana rama,

wykonana z zaprawy cementowo- wapienno – piaskowej jest popękana i również ma liczne ubytki. Przy łączeniu z płytą piaskowcą widoczne liczne zatarcia zaprawą na krawędzie piaskowca, które z czasem ściemniały, tworząc plamy na powierzchni piaskowca. Rysunek profili gzymsu wieńczącego i cokołu – czytelny. Profile w dużym stopniu zniszczone. Tynki na wszystkich ścianach krypty prawie w całości są odspojone do podłoża. Cokołowe partie ścian przysypane ziemią. W otworze wentylacyjnym na ścianie południowej widoczna skorodowana kratka. Poniżej konstrukcyjnego łuku, wymurowanego w cegle (wątek ceglany widoczny ze względu na ubytek tynku) znajdują się niewielkie otwory, wykute mechanicznie: ślady po działaniach wandalów. Być może pierwotnie tu znajdowało się wejście do krypty, później zamurowane murem o grubości jednej cegły. Przy murze pomnika widoczne niedawno obcięte konary krzewów, rosnących tuż przy ścianie. Północna strona ściany pomnika całkowicie pozbawiona tynków. Od strony zachodniej krypta sąsiaduje z drugą kryptą, nakrytą skośnym dachem, nachylonym w kierunku zachodnim. Dach pozbawiony pokrycia porasta płozący bluszcz. Ściany szczytowe nakrywały betonowe nakrywy. Nakrywa od strony północnej została zerwana i prawdopodobnie częściowo rozbita znajduje się przy północnej ścianie krypty rodziny Adamy. Nakrywa od strony południowej zachowana, chociaż między nią a ścianą krypty widoczna jest szeroka szczelina, świadcząca o rozspajaniu się konstrukcji. Nad nakrywą rosną krzewy lilaka pospolitego i dwa młode kasztanowce. W ścianie południowej znajduje się otwór pierwotnego wejścia do krypty, który był wtórnie zamurowany; zamurowanie rozbite przez wandalów, we wnętrzu krypty ślady palenia ogniska. Ściana wschodnia tej krypty jest wspólna ze ścianą zachodnią krypty rodziny Adamy.

Najważniejszą część pomnika nagrobnego, przylegającego od południa do krypty rodziny Adamy to rzeźba alegorii Wiary, wieńcząca pomnik. Rzeźba została stracona z dość wysokiej (ponad 3 m) ściany i leży na zarośniętym bluszczem dachu krypty. Prawa dłoń z krzyżem jest odłamana, niezachowana. Lewa stopa odłamana; obecnie przechowywana w Urzędzie Gminy Międzybórz. Stopa ma zniszczone dwa palce. Twarz rzeźby pozbawiona nosa, na powierzchni kamienia zarasta mech. Liczne drobne ubytki pochodzenia mechanicznego, większe to ubytek na kolanie postaci i kilka ubytków krawędzi szat. Forma rzeźbiarska jest jednak dobrze czytelna. Powierzchnia kamienia pokryta glonami, lokalnie porośnięta mchem. W zasadzie nie obserwuje się poważniejszych zmian w strukturze kamienia, chociaż partie przypowierzchniowe wskutek działania mikroorganizmów i produktów ich przemiany materii (kwasy humusowe) są zapewne osłabione. Przy rzeźbie znajduje się fragment kamiennego krzyża, którego lokalizacja jest niewiadoma. Być może wieńczył szczyt krypty od północnej strony lub pochodzi z innego nagrobka. Krzyż trzymany przez postać alegoryczną

był wykonany z metalu; tak przynajmniej można wywnioskować z archiwalnych zdjęć obiektu. Wazony ze zwieńczenia ściany, pierwotnie ujmujące postać Wiary nie zachowały się. Ściana cokołowa pozbawiona nakrycia, chroniącego przed wodami opadowymi w górnych partiach zaczyna się rozpadać; pojedyncze cegły spadły na dach krypty, duże partie gzymsu spękane, odspojone od podłoża. Ponieważ cała górna powierzchnia jest pokryta płożącym się bluszczem bez usunięcia roślin trudno ocenić skalę zniszczenia.

III. CEL I ZAŁOŻENIA KONSERWACJI I RESTAURACJI.

Konserwacja ma na celu głównie przywrócenie pierwotnych walorów artystycznych rzeźby i właściwą jej ekspozycję. W tym celu niezbędne jest przywrócenie odpowiednich nośnych własności szczytowej ścianie krypty, która stanowi rodzaj cokołu pod rzeźbę. Zawiera ona również inskrypcję, ważną z punktu widzenia historycznego. Ponieważ jest ona równocześnie ścianą krypty trudno mówić o trwałości zabiegów bez zabezpieczenia całej konstrukcji; fundamenty pomnika są przecież w krypcie.

Klasa artystyczna rzeźby jest wysoka, sama kompozycja pomnika w jakiś sposób mogła być inspirowana wrocławskimi pomnikami nagrobnymi, które projektował C. G. Langhans – pomnikiem Tauentziena i pomnikiem Brechera. Obydwa wieńcza alegoryczne postacie kobiece, przedstawione podobnie jak rzeźba alegorii Wiary na pomniku Adamy. Ponieważ Langhans działał w okolicy Międzyborza (kościół ewangelicki w Sycowie i pałac w Antoninie) nie można wykluczyć jakichś kontaktów i inspiracji.

Cmentarz luterański w Międzyborzu miał kilka grobowców podobnego typu. Niestety wszystkie są obecnie zdewastowane. Pochodzą prawdopodobnie z podobnego okresu o czym świadczą bardzo duże podobieństwa formalne; podobna architektura i podobne kształtowanie jednej ze ścian szczytowych. W żadnym przypadku nie zachowały się rzeźby ze zwieńczeń ani tablice inskrypcyjne. Zatem wykonanie kompletnej restauracji krypty rodziny Adamy wraz ze ścianą szczytową i zwieńczeniem byłoby ważnym śladem historii tego cmentarza i miasta Międzybórz.

IV. PROPONOWANY PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH I RESTAURATORSKICH.

Przed przystąpieniem do prac renowacyjnych i konserwatorskich należy usunąć rośliny w obrębie krypty rodziny Adamy i w obrębie pomnika. Ciśnienie wzrostu korzeni oraz tworzone przez rośliny bardzo dobre warunki do rozwoju

URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW
WE WROCŁAWIU

Załącznik nr 1 do pisma, postanowienia, decyzji
Nr 563/2015/MZ dnia 16.05.2015 r.

destrukcyjnie wpływających na struktury murów mikroorganizmów, czynią tę symbiozę roślin i zabytku niemożliwą. Powstrzymanie dalszej destrukcji jest podstawowym celem wszystkich zabiegów konserwatorskich i w tym wypadku jest to niemożliwe bez usunięcia roślin z pomnika. Usunięcie korzeni należy wykonać tak, aby nie naruszyć struktur murowych.

Występujące w obrębie zabytku rośliny znajdują się przy większości pozostałych na cmentarzu nagrobków i nie są w tym otoczeniu unikatowe, ale ich usunięcie powinno być skonsultowane z odpowiednimi służbami ochrony przyrody.

A. KONSERWACJA RZEŻBY FIGURALNEJ

1. Zdjąć rzeźbę z dachu krypty i przewieźć do pracowni, gdzie zostanie przeprowadzona właściwa konserwacja.
2. Usunąć mchy z powierzchni rzeźby i wykonać dezynfekcję pozostałych powierzchni; zastosować preparat nie utrudniający dalszych prac konserwatorskich (np.: metatin N- 58, fugaten, sterinol).
3. Oczyszczyć powierzchnię kamienia z mikroorganizmów i nawarstwień. Czyszczenie wstępne wykonać przy wspomaganii przegrzanej pary wodnej w celu zabicia mikroorganizmów żyjących w strefach przypowierzchniowych kamienia. Następnie doczyszczyć powierzchnię z nawarstwień wewnętrznymi metodami chemicznymi i wodą pod ciśnieniem.
4. Założyć kompresy odsalające i odplamiające.
5. Wykonać strukturalną impregnację wzmacniająco – hydrofobizującą kamienia.
6. Uzupełnić ubytki formy rzeźbiarskiej kitami na bazie spoiwa silikonowego w sposób imitatorski. Uzupełnić również powierzchniowe wyluszczenia kamienia.
7. Przykleić odłamaną stopę rzeźby; klejenie wykonać dobrej jakości żywicą epoksydową z mechanicznym wzmocnieniem spoiny - najlepiej trzpieniem z włókna węglowego.
8. Na podstawie analizy źródeł ikonograficznych wykonać rekonstrukcję dłoni i krzyża. Rekonstrukcja powinna być wykuta w piaskowcu zbliżonym wizualnie do oryginalnego. Krzyż o prostej formie, metalowy; zabezpieczony antykorozyjnie.
9. Wykonać retusze przy spoinach klejowych i uzupełnienie palców stopy.
10. Scalić kolorystycznie drastycznie różniące się od otoczenia partie rzeźby.
11. Po konserwacji rzeźbę zamontować na zwieńczeniu pomnika nagrobnego, który powinien zostać przedtem wzmocniony i poddany pracom renowacyjnym.
12. Wykonać retusz pomontażowy i prewencyjną dezynfekcję rzeźby.

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW
WE WROCŁAWIU

Załącznik nr 1 do pisma, postanowienia, decyzji

Nr 5183/4/2015/M z dnia 11.05.2015 r.

B. RENOWACJA KRYPTY

1. Uprzątnąć wnętrze krypty ze śmieci, uporządkować trumny.
2. Uporządkować otoczenie krypty (przyciąć krzewy, ustawić bezładnie leżące kamienie, betonową nakrywą sąsiedniej krypty ułożyć w pierwotnym miejscu po przygotowaniu muru.
3. Zdemontować skorodowaną kratkę w otworze wentylacyjnym po stronie południowej, poddać ją rutynowej konserwacji i ponownie zamontować.
4. Usunąć wszystkie odspojone od podłoża tynki.
5. Sukcesywnie przemurować fragmenty rozbitych ścian bocznych. W ścianie szczytowej zamurować rozbity otwór, pozostawiając wentylację krypty analogiczną jak w innych obiektach – w formie otworu o kształcie krzyża łacińskiego.
6. Z zadaszenia krypty usunąć luźne cegły i ziemię ze spoin. Przemurować zadaszenie nową cegłą, założyć na murze łąty pod pokrycie dachu, wykonać pokrycie dachu rowkowaną dachówką karpiówką o glazurowanej powierzchni; kolor glazury wybrać analogiczny jak w sąsiednim nagrobku, chyba że w gruzie znajdą się relikty oryginalnych dachówek o innym wyglądzie. Ułożenie dachówek w koronkę. Ze względu na nietypowe miejsce ekspozycji należy przewidzieć trwalsze mocowanie dachówek niż w typowych dachach – np.: na śruby i zaprawę.
7. Otynkować ściany krypty tynkiem wapienno – trassowym lub wapienno – cementowo – trassowym o odpowiednich parametrach wytrzymałościowych ale również o podwyższonej porowatości. Świeże tynki pokryć pobiałami wapiennymi. Otwór w kształcie krzyża również powinien być starannie wyprawiony tynkiem.
8. Wzdłuż ściany wschodniej i północnej krypty usunąć warstwę przypowierzchniową ziemi na głębokość ok. 30 cm i wypełnić przestrzeń drobnymi otoczkami. Bluszcz na zadaszeniu sąsiedniej krypty można pozostawić, jednak krzewy powinny być usunięte, a rozrost bluszczu należy ograniczać.

C. RENOWACJA POMNIKA C. S. E. ADAMY : SZCZYTOWEJ, POŁUDNIOWEJ ŚCIANY KRYPTY.

1. Wykonać inwentaryzację formy profili gzymsu i cokołu.
2. Usunąć wszystkie odspojone od podłoża tynki, zarówno na frontowej jak i tylnej ścianie.
3. Oczyścić pozostałe powierzchnie tynków i profili z nawarstwień, zabrudzeń mikrobiologicznych itd.

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW
WE WROCŁAWIU

ZAL. NR .....1..... do pisma, postanowienia, decyzji

NR 5183.4.2015.114 z dnia 11.05.2015r.

4. Odsłonić partie cokołowe ściany, przestrzeń przy cokole wypełnić drobnymi otoczkami, podobnie jak przy wschodniej i północnej ścianie krypty.
5. Przemurować osłabione partie muru, zwłaszcza w górnej partii ściany.
6. Wykonać *in situ* konserwację płyty inskrypcyjnej: oczyścić powierzchnię kamienia, odsolić kamień przez kompresy z wodą destylowaną, wzmocnić osłabione partie preparatem na bazie tetraetoksylanu o dobrej penetracji w głąb kamienia, podkleić iniekcyjnie pęknięcie płyty uelastycznionym tetraetoksylanem, uzupełnić głębokie ubytki powierzchni, zrekonstruować brakujące litery napisu, uczynić napis przez patynowanie liter na kolor ciemniejszy niż kolor tła (np.: laserunkowa ciemna szarość).
7. Uzupełnić brakujące partie tynków tynkiem wapienno – cementowo – trassowym.
8. Uzupełnić i zrekonstruować brakujące partie profili.
9. Po uzupełnieniu tynków i profili na całą powierzchnię założyć przecierki z zaprawy mineralnej z mikrowłóknami, świeżą przecierkę pokryć pobiałą wapienną, kolor pobiałą można lekko przełamać w kierunku ciepłej jasnej szarości (np.: przez dodanie do pobiałą dobrze utartego z wodą mineralnego pigmentu - umbra palona lub czerń manganowa i sjena palona).
10. Po montażu rzeźby na zwieńczeniu muru wykonać zabezpieczenie muru od góry przed wodami opadowymi. Jeśli zostaną zrekonstruowane wazony ujmujące rzeźbę po bokach pozostanie uszczelnienie powierzchni nie przykrytych elementami piaskowcowymi. Można to wykonać przy użyciu specjalnych szlamów uszczelniających w systemach firmy Determann, Henkel lub Remmers. Ostatecznie można założyć dyskretne opierzenie blacharskie z blachy tytan – cynk, która powinna być spatynowana taniną.

Po zakończeniu prac renowacyjnych i konserwatorskich uporządkować teren, w sąsiedniej krypcie zamurować otwór, przez który wchodziło do wnętrza krypty, z pozostawieniem ew. niewielkiego otworu wentylacyjnego. Ograniczyć rozrost bluszczu zarówno na zadaszeniu krypty przylegającej do grobowca jak i na terenie wokół krypty i pomnika nagrobego C. S. E. Adamy.

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW
WE WROCŁAWIU

ZAL. NR .....1..... do pisma, postępowania, decyzji

NIP 513 4 20 54 1 z dnia 11.05.2015r.

KONSERWACJA DZIEŁ SZTUKI
Elżbieta Grabarczyk
50-071 Wrocław, pl. Wolności nr 8a/1/3
tel 34 173 1 9
Regon 932159029

29.03.2015

Fot 1. Alegoria Wiary na pomniku nagrobnym Caroliny Sophie Elisabeth Adamy.
Zdjęcie archiwalne z 1935 r.

Fot. 2. Widok pomnika nagrobnego C.S.E. Adamy od frontu. Przy ścianie zachodniej widoczna sąsiednia krypta.

Fot. 3. Widok grobowca rodziny Adamy od strony zachodniej. Na pierwszym planie przylegająca do grobowca niezidentyfikowana krypta.

Fot.4. Fragment gzymsu wieńczącego pomnika z widocznym rozwarstwieniem struktur murowych i ubytkiem profilu.

Fot.5. Piaskowcowa płyta inskrypcyjna na froncie pomnika.

Fot.6. Otwór w ścianie północnej krypty rodziny Adamy z widocznym naprzeciwko otworem wentylacyjnym w ścianie południowej pomnika.

Fot. 7. Wnętrze krypty rodziny Adamy ze zdemastowanymi trumnami.

Fot.8. Krypta rodziny Adamy; widok od strony północno – wschodniej. Na połaci dachowej widoczna zrzucona z pomnika rzeźba Alegorii Wiary.

Fot.9. Przykład rozwiązania otworu wentylacyjnego na północnej ścianie jednej z krypt na cmentarzu, mogący posłużyć za wzór przy rekonstrukcji ściany północnej krypty rodziny Adamy.

Fot. 10. Krypta z leżącą na zadaszeniu rzeźbą.

Fot.11. Rzeźba Alegorii Wiary.

Fot. 12. Rzeźba – widok stóp z brakującą częścią lewej stopy. Obok niezidentyfikowany fragment krzyża.

Fot. 13. Rzeźba- widok głowy z twarzą pozbawioną nosa i w znacznym stopniu porośniętą mchem.